

माझ्या आठवणी (नाशिक)

लेखक

हिंदुहृदयसम्राट स्वातंत्र्यवीर
विनायक दामोदर सावरकर

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

माझ्या आठवणी- नाशिक : विनायक दामोदर सावरकर

© हिमानी सावरकर

जनआवृत्ती संकल्पना : श्री. नानासाहेब गोडसे

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री ज्योतिर्लिंग ऑफसेट, कोल्हापूर.

दुसरी आवृत्ती

मे, २०१२ - २००० प्रती

किंमत

जनआवृत्ती रुपये १००/-

माझ्या आठवणी- नाशिक

नाशिक

नाशिक-पंचवटी हे संयुक्त नगर आणि क्षेत्र आपल्या या भरत खंडात प्रसिद्ध आणि अत्यंत पुरातन असलेल्या नगरांपैकी एक आहे यात शंका नाही. रामायणकालीन दंडकारण्यात ज्या गोदावरीचे काठी राम आणि सीता पर्णकुटी बांधून वनवासात निवसत असत आणि ज्या स्थली पुढे राक्षसांशी कटकट होऊन रामलक्ष्मणांनी त्राटिकेचे 'नासिक' कापले आणि खर दूषणास मारले त्याच स्थळी आणि त्याच पराक्रमाचे स्मारक म्हणून हे नगर निवसले आणि 'नाशिक' हेच नामाभिधान पावले ही पुरातन दंतकथा विख्यातच आहे. तिला अनुसरून नाशिक पंचवटीचा प्रत्येक कानाकोपरा रामाच्या आणि सीतेच्या स्मृतीने भारलेला आहे. पंचवटीच्या जवळच 'सीता देवी हीत राही' म्हणून दाखवितात ती सीता गुंफा, राम निवास असे तेथे उभारलेले ते काळे रामाचे मंदीर, तीन राक्षस मारले तो तिबंधा, नाशिक आणि पंचवटी यामधून वाहणारी ती गोदावरी, तिची ती राम-लक्ष्मण-सीता कुंडे, रामचंद्राच्या पदरजांनी पुनीत झालेल्या त्या पुण्यभूमीच्या दर्शनार्थ सिंहस्थी उभ्या भरतखंडातून तिथे येणाऱ्या सहस्रावधी भाविकी भक्त, साधुसंत, गोसावी, बैरागी यांच्या प्रचंड यात्रेचा तो मेळा आणि त्या दिवसात लक्षावधि कंठातून शतकावधि भाषेत ऐकू येणारा तो सीतारामाचा जयजयकार! नाशिकचे सारे वातावरण रामाच्या आणि सीतेच्या स्मृतीने नुसते भारलेले असते.

परंतु ही पौराणिक आख्यायिका जरी क्षणभर बाजूस सारली तरीही अगदी ऐतिहासिक कालातही नाशिकची गणना प्राचीन आणि प्रसिद्ध नगरातच करावी लागते. राष्ट्रकुटांच्या काळीही ते प्रख्यातच होते-काही राजांची तर राजधानीच

होते. अगदी अर्वाचीन काळी आमच्या हिंदु संस्कृतीचे अक्षरशः अगदी नावदेखील उरू द्यावयाचे नाही अशा दुष्ट महत्वाकांक्षेने मुसलमानांनी आमच्या अनेक प्राचीन नगरांची आमची नावे पालटून त्या स्थळी मुसलमानी नावे पाडण्याचा जो क्रम चालविला होता त्यात नाशिकचे नावही बदलून त्याला 'गुलछनाबाद' असे नाव ठेवण्याचा त्यांनी यत्न केला; पण गाठ होती त्राटिकेशी, तिची पुण्याई बळकट. उगीच का रामाच्या हातून नाक कापून घेण्याचे भाग्य तिला लाभले! ह्या पुण्याईमुळे मुसलमानांचेच नाक शेवटी खाली होऊन तिच्या खंडित नासिकाचे नावच अखंडित राखले गेले. एकदा आमच्या रावबार्जीच्या-दुसऱ्या बाजीरावांच्या मनातही म्हणे नाशिकलाच आपली राजधानी करण्याचे आले होते. त्यांनी बांधलेला एक उत्कृष्ट वाडा पेशव्यांचा वाडा म्हणून नाशिकला, मी नाशिकला आलो तेव्हा, प्रख्यात असे. तो वाडा आत जाऊन पाहताना माझ्या मनात कितीदा तरी पूर्वजांच्या आणि पूर्व वैभवाच्या स्मरणाने कालवाकालव व्हावी, मनात क्रांतीची ज्वाला भडकावी आणि योगायोग असा की, ह्या वाड्यास पाहताच आमच्या मनात भडकणारी ही क्रांतीची ज्वाला विझविण्यासाठी पुढे ह्याच वाड्याचा उपयोग इंग्रजांनी केला. आम्ही पुढे स्थापलेल्या क्रांतिकारक मंडळीची, नाशिकचा इंग्रजी कलेक्टर मारला गेल्यानंतर जेव्हा धरपकड चालू झाली तेव्हा आमच्या 'अभिनव भारताच्या' कित्येक क्रांतिकारक तरुणांस धरून आणि त्याच वाड्यात बंद करून इंग्रजांनी त्यांचा छळ केला. नाशिकची ही पौराणिक आणि प्राचीन माहिती सोडली, तर गेल्या दोन तीन शतकात तरी त्याचे नाव घेण्यासारखे असे महत्त्व उरलेले नव्हते. मी तिथे सन १८९९ च्या संधीस नित्याचा राहावयास आलो तेव्हा तर हे नगर महाराष्ट्रातील एक अगदी मागासलेले नगर होते. काही संस्कृत विद्या मात्र जिवंत होती. बाकी सार्वजनिक नूतन जीवन असे किंवा राजकीय तेज असे त्यात लवलेसही वसत नव्हते. यात्रेचे ठिकाण म्हणून शेकडो धंदेवाईक भटाभिक्षुकांचा कलकलाट, नसत्या उनाडक्यात आणि घरगुती भानगडीत दंग झालेल्या पोरांचा आणि प्रौढांचा बुजबुजाट यापलीकडे त्या वेळच्या नाशिकात काही एक सहसा ऐकू येत नसे. पूर्वीच्या अरूंद आणि गदळ दगडी फरशीच्या बोळांचा आणि गल्ल्यांचा त्यात सुकाळ असे. रूंद, सरळ सडक अशी त्या वेळी एखाद दुसरीच झालेली होती.

एकंदरीत पुढे नाशिकमधल्या तिळभांडेश्वराच्या बोळाची आणि त्यातील मंडळींची माहिती या प्रकरणात जी लवकरच येणार आहे, तीतील वर्णन हे अपवादात्मक नसून, नाशिकच्या त्यावेळच्या एकंदर जीवनक्रमासही तेच वर्णन मोठ्या प्रमाणावर केले की, लागू पडणारे आहे. त्या वेळची ती तिळभांडेश्वराची आणि नगरकरांची गल्ली म्हणजे एकंदरीत त्यावेळच्या नाशिकच्या रचनेचा आणि चारित्र्याचा एक यथावत् आदर्शच (नमुनाच) असे. अशा स्थितीत असलेल्या या नाशिकास मागच्या भागात सांगितल्याप्रमाणे प्लेगच्या धामधुमीत भगूर गावास नित्याचे सोडून आमचे कुटुंब राहावयास आले. कारण आमच्या भगूर गावापासून अगदी जवळ आणि त्यातही आमच्या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाच्या सोयीसाठी नाशिकासच राहणे आवश्यक आणि सोयीस्करही होते.

श्री. म्हसकर

प्लेगच्या सरकारी रुग्णालयात बाळ नि बाबा बंद असता त्यांचा तेथील लेखकाचे कामावर नोकर असलेल्या, श्री. म्हसकर नावाच्या अेक, राहणीने बापड्या पण मनाने फार मोठ्या माणसाशी परिचय झाला. श्री. म्हसकर ह्या रुग्णालयात एक लहानसे अधिकारीच असल्याने आणि त्यांचा वरच्या अधिकाऱ्यांशी बराचसा परिचय असल्याने त्यांच्या सहाय्याची बाबांस वारंवार आवश्यकता पडली आणि म्हसकरही शेवटपर्यंत बाबांसाठी आपल्या एखाद्या जिन्हाळ्याच्या स्नेह्यासाठी झटावे तसे झटले. त्यांचा स्वभाव मूळचाच दयाळू, कोणत्याही संकटी उपयोगी पडणारा, देवलसी, साधा पण मर्मज्ञ असे. त्यातच बाबांचे आणि त्यांचे विशेष सूत्र जमण्यास कारण म्हणजे ह्या रुग्णालयात म्हसकरांच्या आवडीच्या स्वधर्म आणि स्वराज्य या विषयावर त्यांच्याशी मनःपूर्वक बोलता येईल असा सुशिक्षित आणि उदारमनस्क मनुष्य बाबांहून दुसरा कोणीही नव्हता. बाबांनी येताजाता म्हसकरांजवळ माझे नाव काढावे आणि म्हसकरांपाशीही माझ्या राजकीय मतांची आणि प्रवृत्तीची चर्चा करावी. मागे वक्तृत्व समारंभात झालेल्या माझ्या भाषणामुळे म्हसकरांसही माझी अप्रत्यक्ष ओळख होतीच. हळूहळू त्यांचे माझे राजकारणावर बोलणे चालू झाले. बाबांनी त्यांना मी चाफेकर-रानड्यांवर पोवाडा केला होता तो वाचण्यास अनुरोध (शिफारस) वारंवार केला

होता. म्हसकरांची राजकीय मते “काळा”च्या वळणाची होत चालली होती. आणि ते स्वतः अंतस्थ रीतीने काळातून टोपण नावाखाली काही लेखकही आधीपासूनच लिहीत होते. शेवटी माझा चाफेकर रानड्यांचा पोवाडा जेव्हा त्यांनी वाचून पाहिला तेव्हा त्यास तो फारच आवडला. त्यांच्या मनात तो छापवा असे होते. तेवढ्यासाठी त्यातील काही अत्यंत तिखट वाक्ये फिरवून आणि गाळून त्यांची छापण्यासारखी एक प्रत करावी असे बाबा, म्हसकर आणि म्हसकरांचे एक स्नेही श्री. पागे यांचे म्हणणे पडल्यामुळे मी थोडी फिरवाफिरव केली. पण कितीही गाळले तरी उरावे ते पुन्हा छापण्यासाठी झेपू नये इतके तिखटच ! ‘काळ’कर्त्यांकडेच एक गाळीव प्रत धाडून पाहिली. पण अर्थातच तेही त्यास छापू शकले नाहीत. हळूहळू तो बेत तसाच थंड झाला. अशा प्रकारचे आमचे राजकीय विषयाचे खल जो जो होऊ लागले तो तो आमचा परस्पराविषयीचा आदर नि विश्वास वाढत चालला. म्हसकरांचे वय त्यावेळी तीस वर्षांचे असावे. सरकारी नोकरीत असूनही नाशिकच्या लहानमोठ्या सार्वजनिक उत्सव सभा प्रभृती चळवळीत गाजावाजा न होता जे करण्यासारखे ते ते करीत. नाशिकचे त्या काळचे पुढारी, वयोवृद्ध नि ज्ञानवृद्ध बापूराव केतकर, वयोवृद्ध दाजीराव केतकर, लोकसेवाकर्ते बर्वे, रावबहादुर वैद्य, कवि पारख प्रभृती मंडळीत म्हसकरांची चांगली ओळख असे. त्या पुढाऱ्यांच्या मते म्हसकर हा एक प्रामाणिक, संग्रहणीय, आतून पुष्कळ झटणारा असा सार्वजनिक कार्यी उपयुक्त हस्तक असे. म्हसकरांच्या मते पुढारी म्हणविणाऱ्या वकील वर्गातले बहुतेक लोक दिखाऊ चळवळे असून त्यांच्या हातून जर काही कार्य होत असेल तर ते आपणासारख्या आतून सर्व गोष्टी जमवून आणून अगदी वेळेवर सहीपुरता आणि शोभेपुरता त्या बड्या नावाचा उपयोग करून घेणाऱ्या अंतस्थ कामकऱ्यांमुळेच होत होते. अर्थात पुढारी म्हसकरांस हे आपले दुय्यम हस्तक समजत; तर म्हसकर त्यांस आपले दिखाऊ हस्तक समजत. एकंदरीत म्हसकर म्हणजे विद्वान नसला तरी सुविद्य, श्रीमंत नसला तरी परोपकाररत, धाडसी नसला तरी निर्भीड, प्रबळ नसला तरी प्रामाणिक, देशभक्त सज्जन आणि अगदी निःस्वार्थी कार्यकर्ता होता. ते स्वतः प्रत्यक्ष क्रांतिकारक कट करण्यास पुढे आले नसले तरी त्यांचा राजकीय कल स्वदेशास वेळी सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गेही स्वतंत्र

करण्याच्या यत्नास शक्य ते अंतस्थ साहाय्य देण्यास मागे न घेण्याचाच होता. त्यांची राहणीही त्यांच्या स्वभावाच्या साध्या, सच्छील आणि निष्कपट सरळपणास शोभेशीच होती. ते स्नान, ती गुढगाभर धाबळ, ते भस्माचे भव्य पट्टे, तो भुरका गोरारंग, ती धाबळ नेसून पूजापात्र घेऊन देवळा देवळातून नियमाने पूजा करीत हिंडण्याची धांदल, त्यांच्या सौम्य शब्दास सहजच साहाय्य करणारी ती दातांची किंचित पुढे आलेली वरची कवळ, संकटचतुर्थीप्रभृती ती व्रतेवैकल्ये, तो साधासीधा, जवळ जवळ गवळ्यासारखे आखुड धोतर, बिनपरटी कोट-टोपीचा वेष, आणि ती पुष्कळ करूनही थोडे बोलण्याची उपजत सवय - म्हसकर म्हणताच अशी व्यक्ति डोळ्यासमोर उभी राहते.

श्री. पागे

म्हसकरांचे मित्र म्हणून ज्या श्री. पागे यांचा उल्लेख वर केला आहे तेही सरकारी नोकरच होते. श्री. पाग्यांचे वय तेव्हा तीशीजवळच होते. त्यांच्या स्वभावात आणि म्हसकरांच्या स्वभावात जो फरक असे तो एकमेकास बव्हंशी पूरकच असे. त्यामुळे त्यांचे सहकारित्व आणि स्नेह आजन्म टिकला. श्री. पागे दिसू पाहता, पुढे पुढे होता. म्हसकरांचा स्वभाव संकोची, मागेमागे राहण्याचा. पाग्यांस घरच्या तुटपुंज्या आर्थिक परिस्थितीतही शक्य त्या डामडौलाची आणि दहा मंडळींच्या बैठकीची हौस असे. स्वतःचे आत्मवृत्त पाग्यांनी लिहिले होते. वर्तमानपत्राचे वाचन दोघांचे एकत्र होई. पागे पत्रांची कात्रणे काढून फार मेहनतीने लावून टाचून ठेवीत. लेख म्हसकर लिहित पण पागे माहिती पुरवीत. पाग्यांनी मुलांस शिकविण्यासाठी घरगुती शाळाही ठेविली होती. तीत म्हसकरही केव्हा केव्हा शिकवीत. पाग्यांचा बांधा फारच ठेंगू, तोंड आणि डोळे अगदी लहान नि वाटोळे, शरीर अगदी कृश, सुरकुतलेले, निस्तेज, पण त्यांच्या चटपट बोलण्याच्या मोडीचीही बऱ्याच माणसांवर छाप बसे. त्यांच्यापाशी चार मंडळी अनुयायी म्हणून पडलेली असे. ही ना ती सार्वजनिक चळवळ करण्यात दोघेही त्यांच्या अल्प शक्तीच्या मानाने सर्वदा व्यग्र असत. नाशिकच्या सार्वजनिक कार्यातील अनेक लहानसहान उलाढालीत अंतस्थ रीतीने त्यांचाही हात असेच, म्हसकर आणि पागे हे दोघेही राजकारणात “काळ्या”कर्त्यांच्या राष्ट्रास स्वातंत्र्यगामी, क्रांतिकारक मार्गावर न्यावे अशा मताचे

असताही त्या दिशेची वा साधनांची कोणतीही स्पष्ट कल्पना, योजना वा विचारही त्यास या वेळेपर्यंत आलेला नव्हता. त्यांच्या सार्वजनिक चळवळी गणेशोत्सव, शिवाजी उत्सव प्रभृती टिळकपंथीय धोरणाच्याच असत. वकिलांत कोणी मवाळ भाषा वापरली तर तिचा निषेध करून ज्यास राष्ट्रीय 'जहाल' धोरण म्हणत त्या परकीय सरकारविरुद्ध लोकांत खळबळ उडवू इच्छिणाऱ्या परंतु निर्बंधाच्या (कायद्याच्या) कक्षेबाहेर आपण होऊन पाय टाकण्याच्या साफ विरुद्ध असणाऱ्या धोरणाचे ते तोपर्यंत सहजगत्याच अवलंबन करित होते.

प्लेग रुग्णालयात असताना बाबांची म्हसकरांशी मैत्री जमल्यामुळे त्यांच्या वतीने पाग्यांशीही बाबांची दाट ओळख झाली. म्हसकरांना माझ्या भविष्याविषयी फार मोठी आशा वाटू लागली, मी अवघा सोळा वर्षांचा त्यामुळे त्यांना माझे क्रांतिकारक विचार ऐकून एक प्रकारची चिंता वाटे, आणि माझ्या ह्या विचारांच्या पायी अकाली नाश होऊ नये म्हणून मला चुचकारून घेत, न बिचकविता शक्य तो पायबंद घालणे हे आपले एक वडीलपणाचे कर्तव्य आहे, अशी त्यांची त्यांनी पक्की समजूत करून घेतली. मला थोड्याच सहवासाने म्हसकरांविषयी फार आदर वाटू लागला. त्यांची देशभक्ति अखाद्या ऱ्हासासारखी अगाध आणि खोल भासे. प्लेगच्या संकटात माझ्या कुटुंबाची मागे वर्णिल्याप्रमाणे वाताहत होत असताही मी माझ्या राज्यक्रांतिकारक विचारांचा जो येथी त्याच्याशी वादविवाद घालून प्रचार करी. म्हसकरांशीही मी तो वाद घालण्यास आरंभ केला. मी भगूरला घेतलेली शपथ त्यांना सांगितली. अशा शपथेने बद्ध झालेले अेक गुप्त मंडळ स्थापावे म्हणून सुचवीत चाललो. प्रथम त्यांनी मला असे भासवावे की मी म्हणतो यात नवीन काही नसून तशी मंडळी त्यांनी स्थापलेली आहे. पण लवकरच त्यांना त्यांच्या स्थापलेल्या ह्या विद्यार्थी संघात आणि मी सुचवीत होतो त्या गुप्तमंडळात आकाशपाताळाचा फरक आहे असे मानावे लागले. मी म्हसकरांनी स्वतः तशी शपथ घ्यावी असे म्हणे, म्हणजे नुसत्या शपथेने काय व्हावयाचे आहे असे ते केव्हा उत्तरत; तर केव्हा आम्ही तशी शपथ घेतलीच आहे म्हणून सांगत. म्हणजे मी या त्यांच्या दोन वाक्यांतील परस्पर विरोध दाखवून, समजा घेतली आहात तर ती माझ्या समोर पुन्हा घेण्यात काय हानी आहे? उलट एकमेकांचा विश्वास एकमेकांच्या

साक्षीने एकमेकांवर अधिक बसेल ! असा सारखा पिच्छा पुरवी. पण अितक्या स्पष्टपणे पाग्यांशी मात्र मी ही चर्चा तोवर केली नाही. तथापि म्हसकर पाग्यांस हे सर्व सांगत असत. त्यांच्या अुत्सवादी नैर्बधिक चळवळींवर त्या अगदी अपुऱ्या आहेत म्हणून माझ्या होणाऱ्या टीकेचा परिणाम त्या दोघांवर सारखा होत राहून क्रांतीची, सशस्त्र क्रांतीची स्पष्ट कल्पना आणि अुत्कट अिच्छा ही त्या दोघांच्या मनात हळूहळू मूर्तिमत्त्व धरीत चालली होती. नुसत्या अेकट दुकट सुधारणांसाठी खटपट करून काय होणार? विषवृक्षाच्या मुळावरच घाव घातला की फांद्या आपोआपच खाली येतील. तेव्हा पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य हेच ध्येय पुढे ठेवून त्याचीच निर्भयपणे घोषणा करित राहिले पाहिजे. सर्व अुघड चळवळीत ते वारे संचरविले पाहिजे. ह्या माझ्या मतास त्यांची स्पष्ट संमति हळूहळू मिळत चालली होती. परंतु काही केल्या चाफेकर प्रकरणाच्या भयंकर धक्क्याने हादरलेली त्यांची मने शेकडो जणास पोळविलेल्या त्याच गुप्त कटाच्या विस्तवात आपला हात घालण्यास तोवर धजत नव्हती. अितकेच नव्हे तर तसे व्यर्थ साहस करू देण्यास ते मलाही ममत्त्वानेच पण कसून विरोध करित होते. आणि तरीही असे काही तरी केलेच पाहिजे अशी टोचणी त्यांच्या हृदयास आतूनआतून सारखी लागलेली होती.

गेल्या प्रथम खंडाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे प्लेग रुग्णालयातून बाबा आणि बाळ सुखरूपपणे घरी परत आल्यावर आम्ही श्री. रामभाऊ दातार यांचे घरीच त्या तिळभांडेश्वराच्या बोळात बिऱ्हाड करून राहू लागल्यापासून त्या गल्लीतील मंडळीतही माझ्या राजकीय मताचा प्रसार मी वेगाने चालू केला. पुढे या बोळास अेका भारतभर विस्तारलेल्या प्रबळ क्रांतिसंस्थेच्या जन्मस्थानाचे महत्त्व प्राप्त होणार होते; आणि त्या राज्यक्रांतीय अुठावात या आळीतील जवळजवळ प्रत्येक स्त्रीपुरुष आपापल्या प्रमाणात स्वतः प्रत्यक्षपणे काही तरी कष्ट सोसून भाग घेऊन काही काळ पावेतो तरी राजसत्तेसही ज्याचा वचक बसावा असे अेक क्रांतिकेंद्र निर्माण करणार होते. ही गोष्ट ह्या वेळेस जरी कोणासही स्वप्नांत देखील खरी वाटली नसली, तरी आता सत्य ठरली असल्यामुळे ज्या व्यक्तीस घेअून त्यांच्या निगूढ तेजांशास प्रज्वलून आणि परिस्थितीस पालटवून, अभिनव भारतीय क्रांतीची ती पहिली ठिणगी आम्ही पेटवू शकलो त्यांची, त्या आमच्या अगदी पहिल्या